

**ФІГУРИ МОВИ ЯК ПРОДУКТИВНІ ЗАСОБИ
ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ**

У статті з'ясовано роль фігур мови в щоденниковому дискурсі, проаналізовано їхній взаємозв'язок із категорією оцінки. Виокремлено тропи із найбільшим і найменшим аксіологічним потенціалом.

Ключові слова: оцінка, письменницький щоденник, фігури мови, щоденниковий дискурс.

The article studies the role of figures of speech in the diary discourse and their interconnection with the estimation category. There were defined tropes with the largest and the smallest axiological potential.

Key words: diary discourse, estimation, figure of speech, writer's diary.

Письменницькі щоденники як психолінгвістичне явище вирізняються з-поміж щоденників пересічних мовних особистостей своєю мотивацією. Так, польський дослідник П. Родак у практиці ведення власне письменницьких діаріушів виокремлює екзистенційні, тобто людські, й творчі мотивації. У тісному взаємозв'язку з останньою перебуває важлива психотерапевтична функція щоденника – “заспокоєння спраги писати”, коли певні обставини, зовнішні чи внутрішні, позбавляють митця змоги творити [див. 3]. Саме це дає підстави вважати діаріуш письменника передусім результатом його творчої діяльності, а вже потім – просто способом “занотовування, фіксування подій”.

Лінгвістичний аспект дослідження щоденників майстрів слова пов'язуємо насамперед із реалізацією творчої мотивації, зі специфікою авторського мовлення. Активна життєва позиція митців й особливе образне мислення прагнуть яскравого виявлення в слові, тому можемо з певністю констатувати, що їхнє мовлення повсякчас насичене різноманітними стилістичними, риторичними фігурами. Письменники, як ніхто інший, активно послуговуються зображально-виражальними ресурсами мови.

Визначаючи функції фігур мови в щоденниковому дискурсі, варто зважати на те, що його жанр в українській лінгвостилістиці достатньо не вивчений і не описаний. Діаріуш можна розглядати і як самостійний художній твір, і як зразок художньо-публіцистичного різновиду мови. З художньо-белетристичним стилем його зближує оцінна образність; з публіцистичним – більша дохідливість, увиразнений і впорядкований виклад, посилена переконливість, упливовість матеріалу, які обарвлені виразною аксіологічністю.

Оцінювання як результат когнітивного процесу є первинним, лише згодом митець “зодягає” своє ставлення/враження в належну форму, добираючи для цього найвлучніші й найхарактерніші для власного ідіостилу прийоми.

Лінгвістичні розвідки мовознавців спрямовані на вивчення різних аспектів оцінки: взаємозв'язок експресії, модальності та оцінки (В. Гак, Т. Космеда, О. Вольф та ін.), об'єкт оцінки (Н. Арутюнова), значення категорії оцінки при перекладі (С. Прищепчук, С. Ткаченко), гендерний аспект оцінного тезауруса (О. Бессонова), словотвірна категоризація оцінки (Л. Шутак), оцінні мовленнєві акти (М. Гринишин), семантико-прагматичні особливості реалізації оцінних значень (Н. Арутюнова, Т. Космеда, Т. Маркелова, З. Фоміна та ін.), логічна та модальна природа категорії оцінки (Н. Арутюнова, О. Вольф, О. Івін, М. Ляпон та ін.).

Чимало праць присвячено й засобам вираження суб'єктивної та об'єктивної оцінки, зокрема Н. Арутюнової, С. Бессонової, Н. Бойченко, Т. Вендіної, О. Вольф, Т. Космеди, Т. Маркелової, І. Онищенко, О. Островської, Н. Падиц, В. Шинкарука та ін.

Художні засоби – це базис художнього мовлення, потужний інструмент для вираження письменником свого ставлення до навколишньої дійсності, знаряддя можливої самотерапії або впливу на потенційного реципієнта. Категорія ж оцінки є універсальною й такою, що пов'язана з усіма видами людської діяльності, зокрема письменницькою, тому **мета** нашої **статті** – простежити особливості реалізації категорії оцінки в щоденниковому дискурсі саме за допомогою фігур мови.

“Необхідність тропів суворо продиктована закономірністю і правдою людського почуття. Тропи – спосіб точнішого виявлення змісту”, – справедливо зазначав свого часу Василь Стус [13, с. 26]. Тропи й фігури, безперечно, послідовно й систематично сприяють реалізації творчої індивідуальності автора, позаяк письменник не пориває з майстерністю у своїх щоденниках, залишаючись при цьому вірним своєму ідіостилеві, використовуючи звичні, найефективніші, на його погляд, художні засоби.

Крім того, тропи розглядають не лише з погляду їхніх функційних можливостей, а й в когнітивному аспекті – як важливе знаряддя мислення, оскільки готова думка не виливається в певний троп, вона в ньому народжується. Письменник мислить словесними образами, а не придумує їх [8, с. 200].

Попри те, що фігури мови, й тропи зокрема, завжди були в центрі уваги дослідників, їхня загальноприйнята класифікація досі відсутня. Автори “Стилістики української мови” (К., 2003) припускають, що її немає, оскільки ця “категорія плінна, троп уживається тільки тоді, коли він є доцільним й оригінальним і утвореним саме в цьому одному живому тексті...” [6, с. 318]. Пономарів О.Д., до прикладу, розмежовує тропи (порівняння, епітет, метафора, метонімія, синекдоха, персоніфікація, гіпербола, літота, алегорія та ін.) й стилістичні фігури (період, еліпс, замовчування, повтор, анафора, епіфора, анепіфора, антитеза, градація, плеоназм, тавтологія та ін.) [10].

Для дослідження проблеми репрезентації категорії оцінки за допомогою зображально-виражальних засобів найдоцільнішою, на наш погляд, є концепція, згідно з якою загальна назва “тропи”, “тропіка” об'єднує і фігури слова – власне тропи, і фігури думки – риторичні фігури, оскільки для обох категорій характерна перенесеність значень або їхня трансформація, на основі чого виникає образність [6, с. 318].

До продуктивних тропів, за допомогою яких репрезентовано оцінку в щоденниковому дискурсі, слід віднести епітет, порівняння, метафору, градацію, парцеляцію, риторичні питання й звертання, антитезу.

Епітет найтісніше пов'язаний із категорією оцінки, оскільки обидва поняття фокусують у собі атрибуцію й дескрипцію. Ця фігура мови допомагає вирізнити певний предмет чи явище з ряду однорідних, точніше передати думку, надає мові образності й емоційності. Епітет традиційно визначають як художнє означення чи обставину способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію, явище або виражають емоційне ставлення до них [15, с. 175]. Цей троп найглибше, найсуттєвіше наближає нас до істини, позаяк він безпосередньо узгоджений із подвійною природою категорії оцінки, що полягає в синтезі семантики якості й семантики ставлення: *Дивився я, стара вже людина, і думав...* (Вишня, 27.12.48); *Привіз з Києва стареньку свою матір...* (Довженко, 26.10.43); *Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину...* (Довженко, 26.10.43); *Мені важко од свідомості, що “Україна в огні” – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо* (Довженко, 26.10.43); *...білий і золотий день на засніженій вулиці* (Москалець, 29.11.89); *Марк Твен – геніальний гуморист!* (Вишня, 9.04.49); *Одержав розгромну рецензію на “Туку” від Б. Чалого* (Малик, 28.02.61); *Але колимчани – люди міцні* (Стус, запис 1); *Мала Владислава з цікавістю дивиться на метеликів* (Москалець, 13.04.89).

Порівняння підкреслює й посилює образ одного предмета чи явища за рахунок іншого, викликає в реципієнта певні естетично скеровані асоціації та почуттєво-оцінні

реакції, активізує увагу й образне мислення. О. Потебня підкреслював виняткову важливість цього тропу в стилістичній системі мови: “Самий процес пізнання є процес порівняння” [11, с. 255]. На цьому ж наголошувала й М. Коцюбинська: “У широкому розумінні яесь порівняння лежить в основі майже всіх тропів, особливо метафоричної групи” [4, с. 38]. Поряд із епітетом порівняння є потужним засобом експлікування категорії оцінки в щоденниковому дискурсі, тому що дає змогу письменникові через яскравий образ висловити своє ставлення до об’єкта оцінки: *П’яні наглядачі Іркутська – ніби вихоплені з когорт жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II* (Стус, запис 1); *Я повертався до гуртожитку і падав, як убитий* (Стус, запис 2); *Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї, як до теплої рідної хати* (Довженко, 19.01.44); *А сама кудись пішла і довго не поверталася – така струнка і недосяжна, як літній вечір над костелом* (Москалець, 11.04.89); *Полонені німці на вулицях, де їх б’ють люде, як собак, чим попало* (Довженко, 28.03.45); *Жду його, як віруючий прищестя Христового* (Симоненко, 18.09.62); *І хлоп’я сиділо само, як підбитий чи покинутий ключем журавлик...* (Малик, 11.01.58).

Метафора ґрунтується на вживанні слів і виразів у переносному значенні і належить до найуживаніших тропів. Крім того, вона може слугувати джерелом утворення нових значень. Виникає ж метафора як “засіб характеристики якогось предмета – виділення і підкреслення його статичної чи динамічної ознаки” [6, с. 330]. Цей троп є результатом авторського бачення предмета, позаяк у процесі його творення образ (уявлення письменника) накладається на поняття, унаслідок чого воно набуває особливої словесної форми, суголосної індивідуальному письменницькому стилеві. Метафора є так би мовити специфічним кодом, що побудований на основі певної інтерпретаційної системи, тому для повноцінного декодування змісту реципієнт повинен знаходитися в тій самій інтерпретаційній системі. Метафоричний опис справедливо вважають кількісно і якісно інформативнішим, ніж неметафоричний, що виразно ілюструють такі порівнювані контексти: *Я витримав і переміг, дякуючи одному тільки Богові, незрадливим літрам чаю та кави і безлічі сигарет* (Москалець, 10.04.1989); *Хай тільки не зневажає він нас, маленьких чорноробів поезії* (Симоненко, 18.09.1962); *Слова у його поезіях репаються від пристрасті і думок* (Симоненко, 8.10.1962); *“Літературна Україна” каструє мою статтю, “Україна” знуцається над віршами* (Симоненко, 3.09.1963); *А тепер по секрету: я гордий, я задаюсь, що я переміг, переборов у собі і задрощі, і націоналістичну коросту, і все-все...* (Вишня, 20.01.1951); *Голова важка* (Малик, 3.01.1965); *Бо не час Драча – капітулянта поезії* (Стус, запис 7); *Цим епізодом, здається, закінчилася спроба КГБ узяти мене штурмом* (Стус, запис 6) (метафоричний опис) і *Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу...* (Довженко, 28.10.1943); *...за ці п’ять років я різуче змінився* (Москалець, 27.04.1989); *І як приємно, коли полтавський “лорд-мер” квітне* (Вишня, 27.12.1948) (неметафоричний опис).

Не менш значущим й функційно навантаженим засобом вираження категорії оцінки постає в щоденниковому дискурсі градація. Її природа полягає в поступовому нагнітанні засобів художньої виразності задля підвищення чи пониження їхнього емоційно-сміслового наповнення. Градація як дискурсивна категорія має такі ознаки: комунікативна значущість повідомлюваного; упевненість/непевненість в істинності повідомлюваного; відповідність форми вираження змістові; узагальненість/конкретність повідомлюваного; ясність формулювання; категоричність оцінки; почуття, емоції й оцінки [9, с. 5]. Отже, використання градації для характеристики/оцінювання особи, предмета, явища чи дії засвідчує виняткову значущість об’єкта для автора або вплив першого на другого: *Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі* (Довженко, 6.03.1942); *...що я маю честь, велику, чудесну, незрівнянну і неповторну честь належати до свого народу* (Вишня, 10.03.51); *Зробити “очну ставку” Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних – живих, чи мертвих, чи тут не караних, – і повне мовчання і непризнання, не визнавання, що*

свідчило б про велетенську духовну силу людей: “Не знаю цієї людини, не знаю” (Довженко, 6.03.1942). Трапляються випадки, коли контекст поєднує в собі кілька градаційних ланцюжків, що в разі посилює нагнітання, сприяє створенню об’ємнішого аксіологічного образу: *І раптом усвідомив – теж спокійно, без вибухів, без істерики, без німбів і стигматів*, – власне, не усвідомив навіть, а сприйняв як настрій, як тему для весняного надвечір’я в Самборі, *як те*, чого мені ніколи, мабуть, не вдасться пояснити словами, *як пробудження і осяяння* (Москалець, 16.04.1990).

До градації за мотивацією використання і досягнутим змістовим ефектом близька парцеляція. Ця фігура поділяє речення на самостійні компоненти, при цьому посилюється й вияскравлюється кожен з них. Найвиразнішу стилістичну спеціалізацію мають атрибутивно-оцінні складники. Парцеляція підсилює їхній зміст і привертає увагу потенційного реципієнта щоденника. Поділяємо думку про те, що парцеляція – це експресивне явище саме усної мови, адже її виникнення пов’язане із неможливістю в живому спілкуванні все запрограмувати наперед до останнього слова. А щоденник – це найчастіше потік думок, потік свідомості, які “матеріалізуються” у слові спонтанно під впливом почуттів і вражень. Наприклад: *Ю.І. Яновський – справжній письменник! Справжній! Талановитий! Культурний!* (Вишня, 8.04.49); *І почав читати. Мовчки, без ніяких зауважень* (Малик, 11.01.58); *Од того ми народ дотепний. Веселий. Мудрий* (Вишня, 26.12.48); *Як нам переказували, – папір у нас єсть. І багато* (Вишня, 15.02.49). Зафіксовано в щоденниковому дискурсі й такі контексти, у яких парцеляцію автор вдало поєднує із градацією, що сприяє впотужненню емоційно-оцінного ефекту: *Одбивали ми у німців наші села. Нاپівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані* (Довженко, 6.03.1942).

Чільне місце серед наділених аксіологічною здатністю фігур мови посідає антитеза, яка уможливорює оцінювання об’єкта через підкреслене зумисне зіставлення/протиставлення двох протилежних, але пов’язаних між собою понять, явищ, речей, ідей та образів. Письменник вдається до цього засобу заради посилення враження, більшої переконливості. Крім того, “антитеза як художній прийом ніби розширює межі людського мислення, світосприйняття, розкриває новий простір пізнання” [6, с. 369]: *А цей же дурень однією своєю ідіотською фразою знищить наслідки роботи десятків розумних людей* (Симоненко, 16.10.1962); *Я – маленький чоловічок, мурашка, комашинка в народній величі* (Вишня, 20.10.1950); *Для мене це була в ті похмурі дні приємна несподіванка* (Малик, 11.01.1958); *Багато їх тут стріляє, а смерть одна* (Довженко, 1941); *Село. П’ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка* (Довженко, 6.03.1942); *Як багато тих зомбі довкола – і як мало тих, хто ще чи вже не втратили своєї душі, свободи, своєї волі* (Москалець, 3.10.1990).

Дещо особливими, проте не менш яскравими й ефективними, є в щоденниках риторичні питання та риторичні звертання. Їхнє призначення – привернути увагу до певного явища чи події. Як слушно зауважує О.Д. Пономарів, цим фігурам притаманний великий заряд експресії. У щоденниковому дискурсі, як і в будь-яких інших, риторичні запитання й звертання не потребують відповіді. Їхня спеціалізація інша: надавати додаткового модального значення виразові, сприяти виробленню особливого ставлення до оцінюваного явища чи факту. Риторичне звертання, до того ж, “програмує” читача на піднесено-поетичний або розмовний лад: *Ой, діточки наші, куди вас женуть?* (Довженко, 6.03.1942); *Рідна мати моя! Голубонька турботлива!* (Малик, 28.09.1961); *Хлопчики ви мої!* (Вишня, 30.01.1949); *Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь новому?* (Стус, запис 8); *Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів?* (Стус, запис 8); *Діти мої!* (Вишня, 26.12.48); *Найбільший скарб всього людства є сама людина. Хіба не так?* (Довженко, червень 1945).

Менш продуктивними засобами вираження категорії оцінки в щоденниковому дискурсі є гіпербола, літота, оксиморон, тавтологія, перифраз, повтор та ін. Вони

вживаються зрідка, що, на нашу думку, пов'язано з їхнім дещо нижчим оцінним потенціалом.

Гіперболою і її своєрідним антиподом – літотою як фігурами мови автор послуговується для підкресленого перебільшення, посилення/применшення розмірів, рис, характеристик, значення об'єкта, якому письменник дає оцінку. Ці тропи використовують для пожвавлення викладу, загострення уваги потенційного реципієнта. Здебільшого гіпербола й літота репрезентовані у складі епітетів, метафор чи порівнянь. Такий синкретизм фігур мови посилює емоційно-оцінний ефект, увиразнює модальну сферу щоденникового дискурсу, зокрема її аксіологічний складник: *Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому в голову не приходять, що екрани можуть бути великими і враження од картини зовсім іншим – величним і прекрасним* (Довженко, 4.07.1945); *Яку гору труда перевернув І.С. Їжакевич! Мільярди труда!* (Вишня, 30.01.1949); *Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами* (Довженко, 6.03.1942).

В аналізованих щоденникових дискурсах зафіксовано поодинокі приклади контекстів, у яких аксіологічний ефект досягнуто за допомогою тавтології, перифразу, повтору:

- поєднання однокореневих лексем, або тавтологія, посилює експресивні відтінки позначуваних ними понять, часто перетворюючись на гру слів: *Злидні злиденні!* (Вишня, 25.02.51); *Закон повного беззаконня – ось єдиний регулятор наших т.зв. взаємин* (Стус, запис 7);
- троп, що описово виражає одне поняття за допомогою декількох, тобто перифраз, уможлиблює “приховане” оцінювання об'єкта; ця фігура мови не є функціонально активною, оскільки в щоденнику письменник залишається сам на сам із собою, може називати речі своїми іменами, не кодуючи їх: *Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата?* (Стус, запис 8);
- нагромадження однотипних мовних елементів (звуків, складів, слів, словосполучень) у певній синтаксичній одиниці, тобто повтор, за будовою та змістом дещо схоже на градацію; компоненти у фрагменті щоденникового дискурсу розташовані за принципом нагнітання, зміст авторського образу розширюється, що сприяє впотужненню й увиразненню оцінного ефекту: *Я вже не знаю іншого настрою. Тільки оце напівбездум'я, напівстраждання, напіввиснаженість, напівсон. Усе – напів. Напів-усе, напів-я. Відтак: бездумність, страждання, виснаженість, не-сон, не-все, не-я* (Москалець, 15.09.1989); *Мені страшенно важко в мені, мені неймовірно важко в не-мені* (Москалець, 15.09.89); *Плач мужчин, плач вночі, плач у полі, плач у хаті* (Довженко, 6.03.1942).

Отже, щоденниковий дискурс є специфічним синкретичним поєднанням екзистенційного, комунікативного й власне творчого начал. Мовлення письменника відрізняється від мовлення пересічної особистості, оскільки митцеві притаманне особливе образне мислення, що віддзеркалюється на його ідіостилеві. Це стосується й щоденника як продукту творчої діяльності письменника. Його мовна площа так само насичена різноманітними зображально-виражальними засобами, стилістичними, риторичними прийомами, через які повсякчас реалізується універсальна категорія оцінки. З-поміж фігур мови найбільший аксіологічний потенціал у щоденниковому дискурсі мають епітет, порівняння, метафора, градація, парцеляція, антитеза, риторичні питання й звертання. Найменш продуктивними є гіпербола, літота, тавтологія, перифраз, повтор та ін. Усі ж фігури в єдності виступають потужним репрезентантом категорії оцінки в щоденниковому дискурсі, сприяють увиразненню зображуваного, привертають увагу читача, дають змогу авторові через яскраві образи передати свої враження, почуття, переживання, висловити

ставлення до повідомлюваного. Вони роблять текст живим, своєрідним, оригінальним, дозволяють якнайточніше передати думку, авторське бачення світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишня Остап Думи мої, думи мої... [Електронний ресурс] / Остап Вишня // Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=125&bookid=3>.
2. Довженко О. Щоденник [Електронний ресурс] / О. Довженко // Режим доступу : <http://lib.ru/SU/UKRAINA/DOVZHENKO/shchoden.txt>.
3. Космеда Т.А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т.А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.
4. Коцюбинська М. Образне слово в літературному творі / М. Коцюбинська. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 188 с.
5. Малик В. К. Синя книга: щоденник (записки для себе). 1958-1998 / В.К. Малик / упорядники: О. В. Сиченко, Н. О. Сиченко. – 2-е вид., без змін. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 308 с.
6. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; За ред. Л.І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
7. Москалець К. Келія чайної троянди [Електронний ресурс] / К. Москалець // Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/691637/>.
8. Оліфіренко Л. Художнє порівняння як джерело поетичної експресії в поетичних творах Василя Стуса / Л. Оліфіренко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 26. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дїм. – 2009. – С. 199-204.
9. Подуфалова Т.В. Когнітивно-семантичні та функціональні особливості градації в російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” / Т.В. Подуфалова. – Харків, 2007. – 26 с.
10. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови : Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доповн. / О.Д. Пономарів. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
11. Потебня О. Естетика і поетика слова / О. Потебня. – К., 1985. – С. 302.
12. Симоненко В. Окрайці думок // Симоненко В. А. : У 2 т. – Т. 1 : Поезії. Казки. Байки. З неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи / В. Симоненко / упоряд. Г. П. Білоус, О. К. Лищенко. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – 424 с.
13. Стус В. Вікна в поза простір / В. Стус. – К., 1992. – С. 254.
14. Стус В. З таборового зошита // Стус В. Твори [Текст] : у 4 т. 6 кн. Т. 4 : Повісті та оповідання ; Незакінчені твори ; Сценарії ; Літературна критика ; Заяви, публіцист. листи та звернення ; З таборового зошита. – Львів : Просвіта, 1994. – 544 с. // Режим доступу : <http://www.madslinger.com/stus/z-taborovoho-zoshyta/>.
15. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К., 2000. – 752 с.